

IZASŁAW FRENKEL¹

ZMIANY ZATRUDNIENIA I ŹRÓDEŁ UTRZYMANIA LUDNOŚCI W GOSPODARSTWACH ROLNYCH W LATACH 2005–2007

Abstrakt. W artykule przedstawiono wyniki analizy zmian zatrudnienia i źródeł utrzymania ludności w indywidualnych gospodarstwach rolnych w świetle danych reprezentacyjnych badań struktury gospodarstw rolnych przeprowadzonych przez GUS w latach 2005 i 2007. Przedmiotem analizy zatrudnienia były w szczególności zmiany liczby pracujących w gospodarstwach rolnych w podziale na pracujących wyłącznie, głównie i dodatkowo w gospodarstwie oraz struktury każdej z tych populacji według cech demograficznych i poziomu wykształcenia. W odniesieniu do dochodów skoncentrowano się na analizie zmian w strukturze gospodarstw domowych według głównego źródła dochodów, wyodrębniając m.in. dochody z działalności rolniczej, pracy najemnej, pozarolniczej działalności gospodarczej i źródeł niezarobkowych, w tym emerytur i rent. Zarówno zmiany zatrudnienia, jak i dochodów analizowane były w zróżnicowaniu według grup obszarowych gospodarstw rolnych. Oceniając w konkluzji przedstawione tendencje zmian, uznano, że na ogół zmierzały one w pożądanym kierunku: zmniejszyła się ogólna liczba pracujących w gospodarstwie, zwiększył się odsetek pracujących poza gospodarstwem i odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z tej pracy, wzrósł poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw. Podstawą tych zmian było głównie zmniejszenie się liczby gospodarstw i poprawa ich struktury obszarowej, wzrost popytu na pracę poza rolnictwem oraz rozwój szkolnictwa na poziomie średnim i wyższym.

Słowa kluczowe: zatrudnienie, dochody, wiek, płeć, wykształcenie

W monografii opublikowanej przed dwoma laty przedstawione zostały podstawowe tendencje zmian zatrudnienia i źródeł utrzymania ludności w indywidualnych gospodarstwach rolnych w latach 2002–2005 na podstawie wyników Powszechnego Spisu Rolnego z maja 2002 roku i reprezentacyjnego badania struktury gospodarstw rolnych (SGR) przeprowadzonego przez GUS w czerwcu 2005 roku [Frenkel 2007]. Niniejszy artykuł poświę-

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: ifrenkel@irwirpan.waw.pl).

cony jest charakterystyce zmian, jakie nastąpiły w tym zakresie w ciągu następujących dwóch lat – na podstawie porównania wyników badania z 2005 roku z wynikami analogicznego badania z czerwca 2007 roku. Wstępna część artykułu zawiera także krótką charakterystykę zmian struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych w omawianym okresie. Ze względu na ograniczone ramy artykułu analizowane zmiany przedstawiono jedynie w skali ogólnokrajowej².

Według wyników badania z 2007 roku, ogólna liczba indywidualnych gospodarstw rolnych³ wynosiła 2575,1 tys., w tym 2387,2 tys. prowadziło działalność rolniczą⁴. W porównaniu z wynikami badania z 2005 roku liczba gospodarstw w pierwszej grupie zmniejszyła się o 153,8 tys. (o 5,6%), a w drugiej o 85,6 tys. (o 3,5%). Różnice te doprowadziły do wzrostu udziału gospodarstw prowadzących działalność rolniczą z 90,6% w 2005 roku do 92,7% w 2007 roku. Odsetek gospodarstw prowadzących działalność rolniczą zwiększył się we wszystkich grupach obszarowych i w 2007 roku wynosił od 83,7% w grupie 0–1 ha UR do prawie 100% w grupach obszarowych powyżej 20 ha.

Zmiany liczby gospodarstw według grup obszarowych zmierzały głównie w dwóch kierunkach: zmniejszenia liczby gospodarstw drobnych i zwiększenia liczby gospodarstw większych. W odniesieniu do gospodarstw prowadzących działalność rolniczą liczba gospodarstw o powierzchni do 5 ha użytków rolnych zmniejszyła się o 6,0%, a o powierzchni 20 ha i więcej UR zwiększyła o 5,6%. Największą dynamikę spadku odnotowano w gospodarstwach o powierzchni do 1 ha UR (–16,0%), a największy wzrost w grupach obszarowych 30–50 ha (8,1%) i 50 ha i więcej (14,7%). Niewielki spadek miał także miejsce w grupie 1–2 ha, natomiast w grupie 10–20 ha liczba gospodarstw w zasadzie nie zmieniła się, a w grupach 2–5, 5–10 i 20–30 ha nieznacznie wzrosła. Wszystkie te zmiany doprowadziły w sumie do pewnej poprawy struktury obszarowej omawianej grupy gospodarstw: odsetek gospodarstw o powierzchni do 5 ha UR zmniejszył się z 69,9 do 68,1%, a o powierzchni 20 ha i więcej zwiększył z 4,7 do 5,2%. Jednocześnie średni obszar gospodarstwa zwiększył się z 5,6 do 6,0 ha UR, w tym w gospodarstwach o powierzchni powyżej 1 ha UR odpowiednio z 7,9 do 8,0 ha (tabela 1).

Według danych z badań przeprowadzonych w 2007 roku, liczba ludności zamieszkałej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego⁵ wynosiła 8787,4 tys.,

² Z uwzględnieniem zróżnicowań przestrzennych zostały one przedstawione w opracowaniu autora [Frenkel 2009].

³ Za gospodarstwo indywidualne uważa się w polskiej statystyce gospodarstwo rolne o powierzchni użytków rolnych od 0,10 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu osoby fizycznej lub grupy osób, oraz gospodarstwo rolne osoby nieposiadającej użytków rolnych lub posiadającej użytki o powierzchni mniejszej niż 0,10 ha, o ile posiadało określoną liczbę zwierząt gospodarskich [*Charakterystyka gospodarstw...* 2008, s. 20].

⁴ Za działalność rolniczą uważa się prace bezpośrednio związane z prowadzeniem produkcji rolnej (roślinnej i zwierzęcej) i prowadzeniem gospodarstwa rolnego, niezależnie od tego, czy wytworzona produkcja była przeznaczona na potrzeby własne gospodarstwa i rodziny, czy na sprzedaż.

⁵ Jako osoby zamieszkałe z użytkownikiem traktowano zarówno osoby będące członkami gospodarstwa domowego użytkownika, jak i członków jego rodziny tworzących odrębne gospodarstwo domowe, ale mieszkających razem z użytkownikiem.

co stanowiło 23,1% ogólnej liczby ludności kraju (według stanu z 30 czerwca 2007 roku). Liczba mieszkańców gospodarstw rolnych w 2007 roku była zapewne mniejsza niż w 2005 roku (co sugerują dane o dynamice liczby gospodarstw), jednak dokładnej skali tych zmian nie znamy, gdyż w badaniu z 2005 roku zbierano jedynie dane o osobach pracujących w gospodarstwie rolnym, pomijając wszystkich pozostałych mieszkańców, tj. osoby, które nie wykazały żadnej pracy lub pracowały wyłącznie poza gospodarstwem rolnym.

TABELA 1. Indywidualne gospodarstwo rolne według grup obszarowych w 2005 i 2007 roku

Powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa [ha]	Ogółem		W tym prowadzące działalność rolniczą					
			liczba gospodarstw		struktura według grup obszarowych		średni obszar gospodarstwa	
	2007		2007		2005		2005	
	w tys.	2005 = 100	w tys.	2005 = 100	%		ha UR	
Ogółem	2 575,1	94,4	2387,2	96,5	100,0	100,0	5,6	6,0
Do 1	771,1	81,5	645,6	84,0	31,1	27,0	0,4	0,4
Powyżej 1	1 804,1	101,2	1741,6	102,2	68,9	73,0	7,9	8,0
1–2	422,5	94,6	388,3	96,2	16,3	16,3	1,4	1,5
2–5	614,0	104,9	591,2	106,0	22,5	24,8	3,2	3,2
5–10	399,9	103,0	395,6	103,3	15,5	16,6	7,1	7,1
10–20	243,9	99,7	242,9	99,9	9,8	10,2	13,7	13,8
20–30	65,2	101,4	65,1	101,6	2,6	2,7	24,1	24,1
30–50	37,1	107,7	37,1	108,1	1,4	1,6	37,5	37,4
50 i więcej	21,5	114,4	21,4	114,7	0,8	0,9	113,6	109,0
50–100	15,6	116,0	15,6	116,3	0,5	0,7	66,7	66,9
100 i więcej	5,8	110,4	5,8	110,5	0,2	0,2	232,7	221,6

Źródło: *Charakterystyka gospodarstw...* (2006, 2008) i obliczenia własne.

Z ogólnej liczby mieszkańców gospodarstw rolnych w 2007 roku liczba osób w wieku 15 lat i więcej, tj. populacji, dla której zbierano dane o zatrudnieniu, wynosiła 7300,7 tys. Dane o zatrudnieniu dotyczyły wkładu pracy w gospodarstwo rolne lub pracy wykonywanej poza gospodarstwem w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie. Wszystkie osoby w wieku 15 lat i więcej podzielono na następujące kategorie zatrudnienia:

- pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym,
- pracujący głównie w gospodarstwie rolnym i dodatkowo poza gospodarstwem,
- pracujący głównie poza gospodarstwem rolnym i dodatkowo w gospodarstwie,
- pracujący wyłącznie poza gospodarstwem rolnym,
- osoby niepracujące.

Do pracujących w gospodarstwie rolnym zaliczono osoby wnoszące wkład pracy w gospodarstwo w wymiarze przynajmniej 1 tygodnia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie, pod warunkiem, że w momencie badania w gospodarstwie prowadzona była działalność rolnicza.

Za pracę poza gospodarstwem rolnym uważano każdą pracę (również dorywcza) wykonywaną poza rodzinnym gospodarstwem rolnym w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających termin badania. Mogła to być zarówno praca najemna (również w rolnictwie), jak też wykonywana w rodzinnej pozarolniczej

działalności gospodarczej (np. agroturystyka, działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu).

Do osób niepracujących zaliczono wszystkie osoby, które w okresie badania nie wykonywały żadnej pracy ani w gospodarstwie, ani poza gospodarstwem.

Przy podziale pracy w gospodarstwie na główną i dodatkową za pracę główną uważano taką, która zwykle zajmowała najwięcej czasu, a jeżeli dwie (lub więcej) zajmowały taką samą ilość czasu, to pracą główną była ta, która przynosiła większy dochód⁶.

Według badania z 2007 roku, zbiorowość osób zamieszkałych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, które w badanym okresie wykazały pracę w gospodarstwie lub poza nim, liczyła 5745,0 tys. osób, tj. 78,7% ogólnej liczby mieszkańców tych gospodarstw w wieku 15 lat i więcej. Jest to bardzo wysoki wskaźnik zatrudnienia, rzadko spotykany wśród ludności zamieszkałej poza gospodarstwami rolnymi. Szczególnie duża wartość tego wskaźnika związana jest głównie z panującymi w gospodarstwach rolnych rodzinnymi stosunkami pracy, które nakazują i umożliwiają udział w pracach rolnych wszystkich zdolnych do pracy członków rodziny. Odzwierciedla on również przyjętą w badaniach SGR definicję osoby pracującej w rolnictwie, uwzględniającą nawet minimalny wkład pracy w gospodarstwo każdej z tych osób.

Spośród ogółu pracujących najliczniejszą grupę stanowiły osoby pracujące wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym – 3207,0 tys. (55,8%), liczba osób pracujących w gospodarstwie i poza gospodarstwem wynosiła 1757,6 tys. (30,6%), a pracujących wyłącznie poza gospodarstwem – 780,5 tys. (13,6%). Przewaga liczby osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie występowała jedynie w gospodarstwach posiadających 2 ha UR lub więcej (zwiększając się od 52,5% w grupie obszarowej 2–5 ha do 80,7% w grupie 50 ha i więcej), natomiast w gospodarstwach mniejszych osoby te stanowiły nieco mniej niż połowę ogólnej liczby pracujących (około 45–46%).

Zmiany liczebności poszczególnych kategorii pracujących, jakie miały miejsce w latach 2005–2007, można przedstawić jedynie w odniesieniu do populacji osób pracujących w gospodarstwie rolnym (wyłącznie, głównie lub dodatkowo), bowiem w badaniu z 2005 roku nie zebrano, jak już wspomniano, danych o osobach pracujących wyłącznie poza gospodarstwem.

Porównanie liczby pracujących w gospodarstwie rolnym w obu latach wykazało, że zmniejszyła się ona z 5044,3 tys. w 2005 roku do 4964,6 tys. w 2007 roku (o 1,6%). Zmniejszyła się jednak tylko liczba pracujących wyłącznie w gospodarstwie: z 3316,0 tys. do 3207,0 tys. (o 3,3%), natomiast liczba pracujących w gospodarstwie i poza gospodarstwem wzrosła z 1728,2 tys. do 1757,6 tys. (o 1,7%), co doprowadziło do zwiększenia się jej udziału w ogólnej liczbie pracujących w gospodarstwie rolnym z 34,3 do 35,4%.

⁶ Należy podkreślić, że metody zbierania danych o pracy stosowane w badaniach struktury gospodarstw rolnych różnią się pod wieloma względami od metod stosowanych w badaniach rynku pracy, m.in. takich jak badanie aktywności ekonomicznej ludności czy część „ludnościowa” Narodowego Spisu Powszechnego 2002. W związku z tym dane o pracy z obu rodzajów źródeł nie są porównywalne.

Odsetek pracujących poza gospodarstwem jest odwrotnie powiązany z powierzchnią gospodarstwa rolnego. W 2007 roku zmniejszył się on z 43–45% w grupach obszarowych do 2 ha do około 20% w gospodarstwach 10–20 ha i do 12–14% w grupach obszarowych powyżej 20 ha UR. We wszystkich grupach obszarowych, z wyjątkiem gospodarstw do 1 ha, odsetek pracujących poza gospodarstwem był wyższy niż w 2005 roku. W obu latach znaczną większość osób posiadających dwie prace stanowiły osoby, dla których praca poza gospodarstwem była pracą główną (tabela 2).

TABELA 2. Pracujący w swoim gospodarstwie rolnym według kategorii zatrudnienia i powierzchni gospodarstwa w 2005 i 2007 roku

Powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa ha	Ogółem			Pracujący wyłącznie w gospodarstwie		Pracujący w gospodarstwie i poza nim razem			
	2005 w tys.	2007 w tys.	2005 = 100	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Ogółem	5044,3	4964,6	98,4	65,7	64,6	34,3	35,4	28,7	29,5
Do 1	1202,2	1029,9	85,7	56,2	57,4	43,8	42,6	39,1	38,4
Powyżej 1	3842,1	3934,7	102,4	68,7	66,5	31,3	33,5	25,5	27,2
1–2 ha	773,9	760,2	98,2	56,6	55,3	43,4	44,7	37,9	38,7
2–5	1232,9	1311,5	106,4	62,2	59,6	37,8	40,4	31,4	33,6
5–10	917,3	941,3	102,6	72,6	69,9	27,4	30,1	21,1	23,0
10–20	610,9	603,4	98,8	82,0	79,6	18,0	20,4	12,8	14,9
20–30	168,3	167,6	99,6	87,4	86,0	12,6	14,0	8,5	9,6
30–50	91,5	97,3	106,4	88,1	87,7	11,9	12,3	7,9	8,4
50 i więcej	47,2	53,4	113,2	86,4	86,2	13,6	13,8	8,9	9,0

Źródło: Jak w tabeli 1.

Wraz ze zmianami ogólnej liczby pracujących i ich struktury według kategorii zatrudnienia w gospodarstwie lata 2005–2007 przyniosły także liczne zmiany w ich strukturze demograficznej i edukacyjnej, z których w dalszym ciągu omówimy zmiany według stopnia pokrewieństwa z użytkownikiem gospodarstwa, wieku, płci i poziomu wykształcenia ogólnego i rolniczego.

Jak wskazują dane tabeli 3, najliczniejszą grupą pracujących w gospodarstwie są sami użytkownicy, którzy w 2005 roku stanowili 49,0%, a w 2007 roku 47,8%. W obu latach odsetek użytkowników zmniejszył się w miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa, jednak nawet w większych gospodarstwach była to najliczniejsza grupa. Współmałżonkowie użytkowników stanowili w 2005 roku drugą pod względem liczebności grupę (26,8%), a w 2007 roku ich liczba była prawie równa liczbie pozostałych członków rodziny. Łącznie użytkownicy i ich współmałżonkowie stanowili w każdym z badanych lat około 3/4 ogółu pracujących w gospodarstwie, w wyniku spadku z około 87% w gospodarstwach do 1 ha do 67–69% w grupach obszarowych powyżej 30 ha. Dane te wskazują, że ogólna liczba pracujących w gospodarstwach rolnych zależy przede wszystkim od liczby tych gospodarstw, wpływ liczebności innych poza parą małżeńską członków rodziny jest stosunkowo niewielki. Oznacza to z kolei, że możliwość znacznego zmniejszenia ogólnej

TABELA 3. Pracujący w swoim gospodarstwie rolnym według stopnia pokrewieństwa z użytkownikiem i powierzchni gospodarstwa w 2005 i 2007 roku

Powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa ha	Ogółem		Użytkownicy		Współmałżonkowie użytkowników		Pozostali członkowie rodziny	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Ogółem	100,0	100,0	49,0	47,8	26,8	26,0	24,2	26,2
Do 1	100,0	100,0	63,9	62,1	25,7	25,0	10,4	12,9
Powyżej 1	100,0	100,0	44,4	44,0	27,2	26,2	28,5	29,7
1–2	100,0	100,0	52,2	50,7	27,7	25,9	20,2	23,4
2–5	100,0	100,0	45,2	44,9	26,5	25,2	28,3	29,9
5–10	100,0	100,0	41,8	41,9	26,6	26,1	31,7	32,0
10–20	100,0	100,0	39,8	40,1	27,7	27,6	32,5	32,3
20–30	100,0	100,0	38,1	38,8	28,7	28,5	33,3	32,7
30–50	100,0	100,0	37,5	38,1	29,7	28,9	32,7	33,0
50 i więcej	100,0	100,0	39,6	39,9	29,7	29,3	30,9	30,8

Źródło: Jak w tabeli 1.

liczby pracujących w rolnictwie zależy przede wszystkim od odpowiedniego zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych.

W latach 2005–2007 kontynuowana była tendencja do starzenia się ludności pracującej w gospodarstwach rolnych. Wprawdzie średni wiek tej populacji utrzymał się na podobnym poziomie 47 lat, a odsetek osób w wieku poprodukcyjnym (65 lat i więcej) nawet nieco zmalał (z 14,9 do 14,4%), jednak dane te nie odzwierciedlają całokształtu procesu starzenia się. Jego specyfika w omawianym okresie polegała głównie na tym, że objął on głównie populację pracujących w wieku produkcyjnym (15–64 lata). Udział starszych roczników tego wieku (45–64 lata) zwiększył się z 41,4 do 42,1% ogółu pracujących w gospodarstwie, w tym w wieku okołoemerytalnym (55–64 lata) z 10,9 do 11,8%.

Najstarszą grupę pracujących stanowią użytkownicy gospodarstwa. Ich średni wiek wynosił w 2005 roku 50 lat, zwiększając się w 2007 roku do 51 lat. Również w odniesieniu do tej grupy proces starzenia się objął jedynie pracujących w wieku produkcyjnym: odsetek osób w starszym wieku produkcyjnym zwiększył się z 48,1 do 50,0%, w tym w wieku 55–64 lata z 17,2 do 19,2%. Natomiast odsetek osób w wieku poprodukcyjnym, podobnie jak wśród ogółu pracujących, zmniejszył się z 17,1 do 16,2%. Zarówno wśród ogółu pracujących, jak i w populacji użytkowników przesunięcia w kierunku zwiększenia udziału starszych generacji wieku produkcyjnego miały miejsce we wszystkich grupach obszarowych, z wyjątkiem grupy 50 ha i więcej, gdzie wzrost objął tylko osoby w wieku 55–64 lata (tabela 4).

Przedstawione zmiany w strukturze wieku pracujących w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2007 odzwierciedlają w znacznym stopniu odpowiednie zmiany struktury wieku ludności wiejskiej ogółem, w której wskutek przesunięć demograficznych (tj. związanych z ruchem naturalnym i migracyjnym ludności) również wzrósł odsetek ludności w wieku 45–64 lata (z 28,3 do 29,2%, w tym w wieku 55–64 lata z 10,9 do 11,6% ludności w wieku 15 lat i więcej) i zmalał odsetek osób w wieku 65 lat i więcej (z 16,8 do 16,4%). W odniesieniu do go-

TABELA 4. Pracujący w swoim gospodarstwie rolnym, ogółem i użytkownicy według wieku i powierzchni gospodarstwa w 2005–2007 roku [%]

Powierzchnia UR gospodarstwa i rok badania	Ogółem					Użytkownicy			
	ogółem	w tym w wieku			ogółem	w tym w wieku			
		45–64 lata	65 lat i więcej	55–64		45–64 lata	65 lat i więcej	55–64	
Ogółem	2005	100,0	41,4	15,3	14,9	100,0	48,1	17,2	17,1
	2007	100,0	42,1	16,9	14,4	100,0	50,0	19,2	16,2
Do 1 ha	2005	100,0	47,1	20,0	24,5	100,0	48,2	20,9	28,0
	2007	100,0	47,8	23,6	24,3	100,0	50,1	24,8	28,3
Powyżej 1 ha	2005	100,0	39,6	13,8	11,9	100,0	48,0	15,5	12,1
	2007	100,0	40,7	15,1	11,8	100,0	50,0	17,1	11,8
1–2 ha	2005	100,0	43,7	16,7	16,8	100,0	48,3	19,0	20,2
	2007	100,0	44,1	18,9	16,2	100,0	50,3	21,4	19,3
2–5 ha	2005	100,0	39,9	15,1	14,1	100,0	47,6	17,5	15,6
	2007	100,0	41,5	17,0	15,2	100,0	50,1	19,0	15,3
5–10 ha	2005	100,0	38,9	12,6	9,8	100,0	48,9	13,2	7,3
	2007	100,0	40,1	13,9	9,8	100,0	50,1	14,7	7,3
10–20 ha	2005	100,0	37,4	11,5	7,3	100,0	48,1	11,6	3,3
	2007	100,0	38,5	11,9	7,4	100,0	49,8	12,5	3,3
20–30 ha	2005	100,0	34,8	9,5	6,0	100,0	44,9	9,4	2,2
	2007	100,0	36,9	11,4	6,1	100,0	48,3	11,5	2,0
30–50 ha	2005	100,0	34,0	9,8	5,1	100,0	44,9	9,6	1,2
	2007	100,0	36,5	11,1	6,0	100,0	47,9	10,8	2,7
50 ha i więcej	2005	100,0	36,4	10,0	4,4	100,0	50,3	11,8	2,1
	2007	100,0	36,4	10,7	4,4	100,0	48,7	12,4	1,8

Źródło: Jak w tabeli 1.

spodarstw rolnych zmniejszenie się odsetka pracujących w wieku poprodukcyjnym wiąże się także z rezygnacją części tych osób z pracy w gospodarstwie po przejściu na emeryturę lub rentę.

Stopień starości populacji pracujących w gospodarstwach rolnych jest odwrotnie proporcjonalny do powierzchni gospodarstwa. W 2007 roku średni wiek tej populacji zmniejszył się z 53 lat w gospodarstwach do 1 ha do 40–41 lat w grupach obszarowych powyżej 20 ha, w tym wśród użytkowników odpowiednio z 56 lat do 43–45 lat. Największe różnice w zależności od grupy obszarowej dotyczą odsetka pracujących w wieku poprodukcyjnym, który w przypadku pracujących ogółem zmniejszył się z 24,3% w gospodarstwach do 1 ha do 4,4% w gospodarstwach powyżej 50 ha, w tym wśród użytkowników z 28,3 do 1,8%. Znacząco zmienił się także odsetek osób w najstarszej grupie wieku produkcyjnego (55–64 lata), który zarówno w całej populacji pracujących, jak i wśród użytkowników zmniejszył się odpowiednio z 24–25 do 11–12%. Większe gospodarstwa, o stosunkowo młodej strukturze wieku, stanowią jednak tylko niewielką część ogółu gospodarstw, w przeważającej ich części dominują gospodarstwa, w których proces starzenia się populacji pracujących jest już znacznie zaawansowany.

W strukturze pracujących według płci przeważają mężczyźni, ale udział kobiet jest również duży i w 2007 roku wynosił 46,7%, nieco mniej niż w 2005 roku (46,9%). Lekki spadek odsetka kobiet odnotowano w większości grup obszarowych, z wyjątkiem gospodarstw do 1 ha i powyżej 30 ha, gdzie odnotowano niewielki wzrost. Kobiety zajmują także znaczącą pozycję jako użytkownicy gospodarstw – w obu latach użytkownikiem prawie co trzeciego gospodarstwa była kobieta (32,4 i 32,9% odpowiednio w latach 2005 i 2007). Zwiększenie udziału kobiet w populacji użytkowników odnotowano we wszystkich grupach obszarowych.

Udział kobiet zmniejsza się w miarę wzrostu obszaru gospodarstwa – w 2007 roku od 49,8% w grupie obszarowej 0–1 ha do 41,7% w gospodarstwach 50 ha i więcej. Największe różnice występują w populacji użytkowników, w której udział kobiet w 2007 roku wynosił w najmniejszych gospodarstwach 44,1%, a w największych 7,4%. Różnice te związane są w znacznej mierze z różnicami struktury wieku w mniejszych i większych gospodarstwach. W pierwszych, jak widzieliśmy, znacznie częściej niż w drugich przeważają osoby starsze, wśród których udział kobiet – wskutek nadumieralności mężczyzn – jest znacznie większy niż w młodszych generacjach. Małe gospodarstwa znacznie częściej niż duże prowadzone są przez owdowiałe kobiety⁷. Wysoki odsetek kobiet wśród użytkowników mniejszych gospodarstw wiąże się ponadto z większym w tych gospodarstwach zaangażowaniem mężczyzn w pracach poza gospodarstwem. Powoduje to, że tytuł użytkownika gospodarstwa, łączący się na ogół z pełnieniem funkcji kierującego gospodarstwem, cedowany jest często z męża na małżonkę.

Istotnym czynnikiem różnicującym strukturę wieku i płci populacji pracujących jest kategoria zatrudnienia. Pracujący wyłącznie w gospodarstwie charakteryzują się znacznie starszą strukturą wieku niż posiadający również pracę poza gospodarstwem. W 2007 roku odsetek osób w wieku 55 lat i więcej wynosił 41,5% w pierwszej grupie i 12,5% w drugiej, a w wieku 65 lat i więcej odpowiednio 21,1 i 2,1%. Podobne różnice występowały także wśród użytkowników gospodarstwa.

W zróżnicowaniu według płci udział kobiet jest większy wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie niż pracujących również poza gospodarstwem. W 2007 roku wynosił on odpowiednio 51,8 i 37,2%, w tym w populacji użytkowników 36,7 i 27,1%. W obrębie samej populacji pracujących w gospodarstwie i poza nim struktura wieku była nieco młodsza, a płci – bardziej sfeminizowana w grupie pracujących głównie niż dodatkowo poza gospodarstwem.

Przedstawione różnice struktury płci i wieku pracujących wyłącznie w gospodarstwie i pracujących w gospodarstwie i poza nim odzwierciedlają różnice częstości podejmowania pracy poza gospodarstwem przez mężczyzn i kobiety oraz przez osoby młodsze i starsze. W 2007 roku pracę poza gospodarstwem wyka-

⁷ Według danych Narodowego Spisu Powszechnego 2002 roku, udział wdów wśród użytkowników gospodarstw rolnych wynosił średnio 10,6%, zmniejszając się z 15,1% w gospodarstwach 0–1 ha UR do 1,1% w gospodarstwach 50 ha i więcej.

zało 41,7% mężczyzn i 28,2% kobiet, w obu grupach nieco więcej niż w 2005 roku (odpowiednio 40,0 i 27,8%). W zróżnicowaniu według wieku najczęściej pracę poza gospodarstwem podejmowały osoby w wieku 25–44 lata (w 2007 roku 52–53%) i 45–54 lata (45,4%), rzadziej młodzież w wieku do 24 lat (21,0%) i osoby starsze w wieku 55–64 lata (21,9%), a najrzadziej osoby w wieku 65 lat i więcej (5,1%). We wszystkich grupach wieku udział pracujących poza gospodarstwem był większy wśród mężczyzn niż kobiet (tabela 5).

TABELA 5. Pracujący poza swoim gospodarstwem rolnym ogółem i użytkownicy^a według płci i wieku w 2007 roku (ogółem) i w 2005 i 2007 roku (użytkownicy)

Wyszczególnienie		Ogółem	Wiek [lata]					65 i więcej
			do 24	25–34	35–44	45–54	55–64	
			% pracujących w gospodarstwie rolnym ogółem w danej grupie					
Ogółem ^b	2007	35,4	21,0	51,7	52,5	45,4	21,9	5,1
Mężczyźni	2007	41,7	23,0	59,9	60,5	51,7	28,9	5,7
Kobiety	2007	28,2	18,2	41,7	43,5	37,8	14,0	4,7
Użytkownicy	2005	39,0	30,7	51,2	55,2	48,5	25,2	7,0
	2007	39,5	37,0	54,5	55,1	48,4	27,1	6,1
Mężczyźni	2005	42,1	30,6	52,4	55,3	48,8	28,6	10,0
	2007	43,0	37,8	56,4	56,7	49,0	31,5	6,6
Kobiety	2005	32,5	31,0	48,4	54,9	47,7	18,5	3,8
	2007	32,3	35,0	49,5	50,9	46,9	18,3	5,5

^a Kierujący gospodarstwem rolnym.

^b Dane tylko dla 2007 roku ze względu na brak danych dla 2005 roku.

Źródło: Jak w tabeli 1 oraz dane niepublikowane badania struktury gospodarstw rolnych z 2005 i 2007 roku.

Zmiany częstości podejmowania pracy poza gospodarstwem w poszczególnych grupach wieku, jakie miały miejsce w latach 2005–2007, można określić jedynie w odniesieniu do populacji użytkowników (i to tylko tych, którzy zadeklarowali się jako kierujący gospodarstwem), bowiem tylko dla tej populacji opracowano w 2005 roku dane w podziale według wieku. Jak wskazują dane z tabeli 5, odsetek użytkowników pracujących poza gospodarstwem wzrósł wśród mężczyzn we wszystkich wyróżnionych w tabeli grupach wieku (z wyjątkiem osób w wieku 65 lat i więcej), a wśród kobiet jedynie w wieku do 35 lat oraz w wieku 65 lat i więcej. Zarówno w populacji mężczyzn, jak i kobiet największy wzrost odnotowano wśród młodych użytkowników.

Przechodząc do charakterystyki poziomu wykształcenia, zauważmy przede wszystkim, że w obu omawianych badaniach pytania na ten temat adresowane były tylko do osób kierujących gospodarstwem rolnym. Najczęściej była to osoba użytkownika⁸ i tylko do tej grupy odnoszą się przedstawione w dalszym ciągu dane.

Lata 2005–2007 przyniosły dalszą poprawę poziomu wykształcenia omawianej grupy użytkowników. Udział posiadających wyższe wykształcenie zwiększył się z 5,5 do 6,7%, a średnie z 28,1 do 29,4%, w tym średnie zawodowe

⁸ W 2007 roku użytkownicy stanowili 96,6% ogółu osób kierujących gospodarstwem rolnym (w 2005 roku – 97,7%).

z 22,4 do 24,6% (przy jednoczesnym zmniejszeniu się odsetka posiadających wykształcenie średnie ogólnokształcące). Minimalnie zwiększył się odsetek użytkowników z wykształceniem zasadniczym zawodowym (z 37,4 do 37,5%), natomiast zmniejszył się z wykształceniem podstawowym i niższym (z 29,0 do 26,4%).

Dzięki szybkiemu rozwojowi szkolnictwa na poziomie średnim i wyższym, z którego w coraz większym stopniu korzystała także młodzież wiejska, młodsze pokolenia użytkowników są znacznie lepiej wykształcone niż starsze. Wśród użytkowników w wieku 25–34 lata odsetek posiadających wykształcenie wyższe lub średnie wynosił w 2007 roku 50,5% (w tym wyższe 12,5%), a podstawowe i niższe 10,5%, podczas gdy w najstarszej grupie wieku (65 lat i więcej) odpowiednio 17,5% (w tym wyższe 3,9%) i 66,0%. Poprawę poziomu wykształcenia w latach 2005–2007 obserwowano we wszystkich grupach wieku użytkowników (tabela 6).

TABELA 6. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według ogólnego poziomu wykształcenia i wieku w 2005 i 2007 roku [%]

Wiek i rok badania	Ogółem	Wyższe	Średnie			Zasadnicze zawodowe	Podstawowe i niższe ^b	
			razem ^a	zawodowe ^a	ogólnokształcące			
Ogółem	2005	100,0	5,5	28,1	22,4	5,7	37,4	29,0
	2007	100,0	6,7	29,4	24,6	4,8	37,5	26,4
W tym w wieku:								
25–34 lata	2005	100,0	9,0	36,8	29,7	7,1	42,3	11,8
	2007	100,0	12,5	38,0	32,0	6,0	39,0	10,5
35–44 lata	2005	100,0	5,9	34,1	29,1	5,0	48,0	12,0
	2007	100,0	7,1	33,9	29,3	4,6	47,5	11,5
45–54 lata	2005	100,0	5,4	30,1	24,5	5,6	43,6	20,8
	2007	100,0	5,9	32,4	27,7	4,7	43,8	17,9
55–64 lata	2005	100,0	5,0	23,5	17,7	5,8	32,1	39,4
	2007	100,0	6,7	25,6	20,6	4,9	33,2	34,5
65 lat i więcej	2005	100,0	3,0	14,0	8,7	5,3	14,9	68,1
	2007	100,0	3,9	13,6	10,0	3,6	16,5	66,0

^a Łącznie z policealnym.

^b Podstawowe, gimnazjalne, podstawowe nieukończone i bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: GUS, dane niepublikowane badania struktury gospodarstw rolnych z 2005 i 2007 roku.

Mimo tych korzystnych zmian poziom wykształcenia użytkowników nadal należy ocenić jako wysoce niezadowolający. Sytuację pogarsza fakt, że szczególnie niskim poziomem wykształcenia wyróżniają się użytkownicy pracujący wyłącznie w gospodarstwie. Wskazują na to zarówno dane z 2005, jak i 2007 roku. W ostatnim z tych lat wśród użytkowników pracujących wyłącznie w gospodarstwie tylko 3,6% miało wykształcenie wyższe, 23,9% wykształcenie średnie i 36,3% wykształcenie podstawowe lub niższe, podczas gdy wśród pracujących w gospodarstwie i poza gospodarstwem wielkości te wynosiły odpowiednio: 11,5, 37,8 i 11,3%. Stosunkowo najwyższym

poziomem wykształcenia wyróżniają się użytkownicy pracujący głównie poza gospodarstwem (tabela 7). Wprawdzie różnice te związane są częściowo z młodszą strukturą wieku użytkowników pracujących poza gospodarstwem, jednak istotnym, a często może decydującym czynnikiem jest fakt, że lepiej wykształceni mają większe szanse znalezienia pracy poza gospodarstwem. Dane badań z obu lat wskazują, że odsetek użytkowników pracujących poza gospodarstwem jest tym większy, im wyższy jest poziom wykształcenia. Według danych z 2007 roku, pracę poza gospodarstwem posiadało: wśród użytkowników z wykształceniem wyższym – 67,7%, średnim – 50,8%, zasadniczym zawodowym – 41,6%, podstawowym lub niższym – 16,9%.

TABELA 7. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według ogólnego poziomu wykształcenia i kategorii zatrudnienia w gospodarstwie 2005 i 2007 roku [%]

Kategoria zatrudnienia i rok badania	Ogółem	Wyższe	Średnie			Zasadnicze zawodowe	Podstawowe niższe ^b	
			razem ^a	zawodowe ^a	ogólnokształcące			
Ogółem	2005	100,0	5,5	28,1	22,4	5,7	37,4	29,0
	2007	100,0	6,7	29,4	24,6	4,8	37,5	26,4
Pracujący:								
Wyłącznie w gospodarstwie	2005	100,0	2,6	22,3	17,1	5,2	35,2	39,9
	2007	100,0	3,6	23,9	19,9	4,0	36,2	36,3
W gospodarstwie i poza nim	2005	100,0	10,0	37,3	30,8	6,5	40,9	11,8
	2007	100,0	11,5	37,8	31,7	6,0	39,4	11,3
głównie w gospodarstwie	2005	100,0	4,5	30,3	24,9	5,3	44,2	21,1
	2007	100,0	6,8	32,9	27,0	5,9	41,6	18,6
dodatkowo w gospodarstwie	2005	100,0	11,0	38,6	31,9	6,7	40,3	10,1
	2007	100,0	12,4	38,7	32,6	6,1	39,0	9,9

^a Łącznie z policealnym,

^b Podstawowe, gimnazjalne, podstawowe nieukończone oraz bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: Jak w tabeli 6.

Poziom wykształcenia użytkowników jest zróżnicowany w zależności od powierzchni gospodarstwa, chociaż bardziej znaczące różnice występują głównie między gospodarstwami o powierzchni do 50 ha UR i 50 ha i więcej. W ostatniej grupie obszarowej jest on wyraźnie wyższy, zwłaszcza w odniesieniu do wyższego wykształcenia, które posiadało w 2007 roku 15,5% użytkowników wobec 6–8% w grupach gospodarstw o mniejszym obszarze. Również udział użytkowników z wykształceniem średnim był największy w grupie obszarowej 50 ha i więcej (42,3%) i stosunkowo duży w gospodarstwach 30–50 ha (36,7%). We wszystkich grupach obszarowych zdecydowana większość użytkowników z wykształceniem średnim miała wykształcenie średnie zawodowe. Wyższy poziom wykształcenia użytkowników największych obszarowo grup gospodarstw wyraża się także w stosunkowo najniższym w nich odsetku osób z wykształceniem podstawowym lub niższym (tabela 8).

TABELA 8. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według ogólnego poziomu wykształcenia i powierzchni gospodarstwa rolnego w 2007 roku [%]

Powierzchnia użytków rolnych gospodarstwa [ha]	Ogółem	Wyższe	Średnie			Zasadnicze zawodowe	Podstawowe i niższe ^b
			razem ^a	zawodowe ^a	ogólnokształcące		
Ogółem	100,0	6,7	29,4	24,6	4,8	37,5	26,4
Do 1	100,0	7,5	29,8	23,4	6,4	32,7	30,1
Powyżej 1	100,0	6,5	29,3	25,0	4,2	39,2	25,0
1–2	100,0	7,7	32,2	26,5	5,7	34,7	25,4
2–5	100,0	6,4	27,6	23,4	4,2	37,9	28,0
5–10	100,0	5,5	27,2	23,4	3,8	41,6	25,8
10–20	100,0	5,6	27,2	23,6	3,6	43,6	23,6
20–30	100,0	5,7	33,4	30,2	3,2	43,4	17,5
30–50	100,0	7,5	36,7	34,0	2,7	42,1	13,7
50 i więcej	100,0	15,5	42,3	38,9	3,4	34,8	7,4

^a Łącznie z policealnym.

^b Podstawowe, gimnazjalne, podstawowe nieukończone oraz bez wykształcenia szkolnego.

Źródło: Jak w tabeli 6.

Spośród ogółu użytkowników w 2007 roku wykształcenie rolnicze, szkolne lub pozaszkolne (kursy rolnicze) posiadało 41,0%. Wraz ze zwiększeniem obszaru gospodarstwa udział ten zwiększał się z 22,6% w gospodarstwach do 1 ha do 80,6% w gospodarstwach 50 ha i więcej. Poziom wykształcenia rolniczego był jednak niski. Wśród ogółu użytkowników posiadających wykształcenie rolnicze większość miała za sobą jedynie kursy rolnicze (54,1%), a średnie lub wyższe wykształcenie rolnicze miał tylko co czwarty użytkownik (w tym wyższe 3,4%). We wszystkich grupach obszarowych najczęściej reprezentowane były osoby, mające za sobą jedynie zasadniczą szkołę zawodową lub kursy rolnicze, chociaż ich odsetek zmniejszał się w miarę zwiększania obszaru gospodarstwa (z 77–81% w grupach obszarowych poniżej 10 ha do 52,0% w gospodarstwach 50 ha i więcej). Ostatnia grupa obszarowa wyróżniała się także najwyższym odsetkiem użytkowników z wyższym wykształceniem rolniczym (12,6% wobec 3–5% we wszystkich pozostałych grupach obszarowych). Podobnie jak w wypadku wykształcenia ogólnego, poziom wykształcenia rolniczego użytkowników był niższy wśród pracujących wyłącznie w gospodarstwie niż pracujących w gospodarstwie i poza nim (tabela 9).

Przechodząc do analizy zmian źródeł dochodów gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą, zauważmy przede wszystkim, że lata 2005–2007 przyniosły znaczny wzrost liczby gospodarstw, które oprócz dochodów z tej działalności uzyskiwały dochody z innych źródeł. W szczególności zwiększył się odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z:

- emerytur i rent (z 42,8% ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w 2005 roku do 52,5% w 2007 roku),
- pracy najemnej (z 41,5 do 51,5%),
- pozarolniczej działalności gospodarczej (z 8,4 do 14,2%),
- innych niezarobkowych źródeł, poza emeryturą i rentą (z 4,4 do 11,4%).

TABELA 9. Użytkownicy kierujący gospodarstwem rolnym według rolniczego poziomu wykształcenia, powierzchni gospodarstwa i kategorii zatrudnienia w 2005 i 2007 roku

Powierzchnia UR i kategoria zatrudnienia w gospodarstwie	Ogółem	Posiadający wykształcenie rolnicze				
		razem	wyższe	średnie zawodowe ^a	zasadnicze zawo- dowe	kursy rolnicze
		w tys.	% ogółem	% posiadających wykształcenie rolnicze	ogółem	
Ogółem 2005 rok	2422,0	38,5	3,0	16,6	22,7	57,7
Ogółem 2007 rok	2305,1	41,0	3,6	19,4	23,0	54,1
Do 1 ha	622,9	22,6	3,9	14,8	15,2	66,1
Powyżej 1 ha	1682,2	47,8	3,6	20,1	24,3	52,0
1–2 ha	374,8	33,3	4,4	18,2	14,8	62,6
2–5 ha	569,5	40,6	3,4	17,2	18,4	61,0
5–10 ha	380,5	52,3	2,5	18,3	26,6	52,6
10–20 ha	235,9	66,4	3,3	22,0	33,1	41,6
20–30 ha	64,0	73,0	3,6	28,3	34,0	34,0
30–50 ha	36,5	78,3	5,4	32,9	32,7	29,0
50 ha i więcej	20,9	80,6	12,6	35,5	25,5	26,4
Z liczby ogółem pracujący:						
Wyłącznie w gospodarstwie	1393,6	45,3	2,2	17,9	24,9	55,0
W gospodarstwie i poza nim	911,5	34,4	6,5	22,3	19,1	52,1
głównie w gospodarstwie	147,1	43,3	3,4	19,7	24,7	52,1
dokładnie w gospodarstwie	764,4	32,7	7,3	22,9	17,7	52,2

^a Łącznie z policealnym.

Źródło: Jak w tabeli 6.

Podobny wzrost wystąpił we wszystkich grupach obszarowych. Również we wszystkich albo prawie wszystkich grupach obszarowych najliczniej reprezentowane są gospodarstwa uzyskujące dochody z emerytury lub renty oraz z pracy najemnej. Znacznie mniej liczne są gospodarstwa uzyskujące dochody z działalności pozarolniczej, a najmniej liczne – z dochodami z innych źródeł niezarobkowych. Odsetki gospodarstw, w których występują dochody z emerytury lub renty oraz pracy najemnej, zmniejszają się wraz ze zwiększeniem obszaru gospodarstwa, natomiast wpływ obszaru jest stosunkowo znacznie mniejszy w przypadku gospodarstw uzyskujących dochody z działalności pozarolniczej i innych niezarobkowych źródeł. Odsetki gospodarstw uzyskujących takie dochody są dość podobne we wszystkich grupach obszarowych (tabela 10). Zwraca ponadto uwagę fakt szczególnie dużego wzrostu odsetka gospodarstw uzyskujących inne niezarobkowe dochody. Prawdopodobnie wynika to głównie ze zwiększenia się transferów pieniężnych z zagranicy w związku ze znacznym nasileniem się w omawianym okresie migracji zarobkowych.

Przedstawionym powyżej zmianom liczby gospodarstw domowych uzyskujących dochody ze źródeł pozarolniczych towarzyszył szereg zmian w strukturze ogółu gospodarstw domowych, prowadzących działalność rolniczą według głównego źródła dochodu, czyli źródła przynoszącego ponad 50% dochodów ogółem. Zmiany te zmierzały przede wszystkim w następujących kierunkach:

TABELA 10. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego prowadzące działalność rolniczą, w których wystąpiły dochody ze źródeł nierolniczych, według rodzaju tych dochodów i powierzchni gospodarstwa rolnego w 2005 i 2007 roku

Powierzchnia UR gospodarstwa ha	Gospodarstwa, w których wystąpiły dochody z tytułu							
	prowadzenia działalności pozarolniczej		pracy najemnej		emerytury lub renty		innych źródeł niezarobkowych	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Ogółem	8,4	14,2	41,5	51,5	42,8	52,5	4,4	11,4
Do 1	6,5	11,8	44,7	52,9	51,9	62,0	4,5	10,7
Powyżej 1	9,2	15,0	40,1	51,0	38,7	49,0	4,3	11,7
1–2	10,1	15,9	49,3	61,7	47,8	57,7	5,7	13,9
2–5	9,5	15,8	48,1	58,6	44,8	53,7	4,9	12,2
5–10	8,5	14,3	37,0	48,2	34,4	45,2	3,5	10,7
10–20	7,9	13,2	23,7	34,3	26,1	38,6	3,1	10,2
20–30	7,9	14,1	15,4	24,3	21,6	34,2	2,1	8,9
30–50	9,3	13,9	12,0	21,9	17,8	32,2	1,8	10,0
50 i więcej	14,8	18,6	12,8	19,6	13,7	21,1	1,6	7,1

Źródło: Jak w tabeli 1.

- zmniejszenia udziału gospodarstw domowych, dla których głównym źródłem dochodu była działalność rolnicza (z 26,9% ogółu gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą w 2005 roku do 25,3% w 2007 roku),
- zwiększenia udziału gospodarstw uzyskujących dochody głównie z pracy najemnej (z 29,7 do 31,6%),
- zwiększenia udziału gospodarstw uzyskujących dochody głównie z pozarolniczej działalności gospodarczej (z 4,8 do 4,9%),
- zmniejszenia udziału gospodarstw uzyskujących dochody głównie z niezarobkowych źródeł (z 26,6 do 25,2%); zmniejszył się zarówno udział gospodarstw uzyskujących dochody głównie z emerytury lub renty (z 27,1 do 24,1%), jak i z pozostałych źródeł niezarobkowych (z 1,5 do 1,1%).

W klasyfikacji gospodarstw domowych według głównego źródła dochodów wyodrębniono także gospodarstwa uzyskujące ponad 50% dochodów łącznie z dwóch źródeł: działalności rolniczej i pracy najemnej, wyróżniając w nich z kolei gospodarstwa z przewagą dochodów z działalności rolniczej i gospodarstwa z przewagą dochodów z pracy najemnej. Udział całej omawianej grupy gospodarstw zwiększył się z 3,5 do 5,5%, w tym gospodarstw z przewagą dochodów z pracy najemnej z 2,8 do 4,3%.

Dla części gospodarstw żadne z uwzględnionych źródeł dochodów nie przewyższało 50% dochodów ogółem. Odsetek tych gospodarstw zwiększył się z 6,5 do 7,5%.

Wyraźny, w świetle powyższych danych, wzrost roli dochodów z pracy poza rolnictwem, zwłaszcza pracy najemnej, miał swe źródło przede wszystkim w znacznej w omawianym okresie, ogólnej poprawie sytuacji na nierolniczym rynku pracy. Wyrażała się ona nie tylko w powstaniu dużej liczby nowych miejsc pracy (co pozwoliło zwiększyć zatrudnienie poza gospodarstwem), lecz także w znaczącym wzroście płac, prowadząc do zwiększenia ich roli względem po-

zostałych źródeł dochodów. Tym zapewne tłumaczy się w znacznym stopniu fakt zwiększenia odsetka gospodarstw utrzymujących się głównie z pracy najemnej przy jednoczesnym zmniejszeniu odsetka gospodarstw utrzymujących się głównie z niezarobkowych źródeł, mimo że tempo wzrostu liczby gospodarstw uzyskujących dochody niezarobkowe było szybsze niż uzyskujących dochody z pracy najemnej.

Struktura gospodarstw domowych według głównego źródła dochodu jest wysoce zróżnicowana w zależności od powierzchni gospodarstwa. Według danych z 2007 roku wraz ze wzrostem powierzchni:

- rósł odsetek gospodarstw, w których głównym źródłem dochodu była działalność rolnicza (z 2,5% w grupie obszarowej 0–1 ha UR i 6,5% w grupie 1–2 ha do 88,8% w gospodarstwach o powierzchni 50 ha i więcej); działalność rolnicza stanowiła główne źródło dochodu większości gospodarstw dopiero w grupie obszarowej 10–20 ha, w której z tego źródła utrzymywało się 72,2% gospodarstw, w tym 68,3% w grupie obszarowej 10–15 ha),
- malał odsetek gospodarstw, w których głównym źródłem dochodów była praca najemna (z 41,0% w grupie obszarowej 0–1 ha i 42,9% w grupie 1–2 ha do 2,0% w grupie 50 ha i więcej),
- malał odsetek gospodarstw utrzymujących się głównie z niezarobkowych źródeł (z 45,6% w grupie obszarowej 0–1 ha i 31,7% w grupie 1–2 ha do 0,6% w grupie 50 ha i więcej); zmniejszał się zarówno odsetek gospodarstw utrzymujących się głównie z emerytur i rent, jak i z innych niezarobkowych źródeł.

Gospodarstwa utrzymujące się głównie z pozarolniczej działalności gospodarczej występowały najczęściej w grupach obszarowych do 5 ha UR, w których ich odsetek wynosił 5–6%. W pozostałych grupach obszarowych wahał się on w przedziale 2–4%.

Jeżeli chodzi o dynamikę zmian w latach 2005–2007, to była ona na ogół niezależna od powierzchni gospodarstwa. We wszystkich grupach obszarowych zmniejszał się udział gospodarstw utrzymujących się głównie z działalności rolniczej i dochodów niezarobkowych, a zwiększał z pracy najemnej (choć tylko w grupach obszarowych do 30 ha) i z działalności pozarolniczej (z wyjątkiem grupy 1–2 ha i 5–10 ha). We wszystkich grupach zwiększał się także udział gospodarstw, w których żadne z uwzględnionych źródeł nie przewyższało 50% dochodów ogółem (tabela 11).

Oceniając w konkluzji przedstawione w artykule tendencje zmian zatrudnienia i źródeł dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2007, należy stwierdzić, że na ogół zmierzały one w pożądanym, z punktu widzenia potrzeb sektora gospodarstw indywidualnych, kierunku: zmniejszyła się ogólna liczba pracujących w gospodarstwie, zwiększył się odsetek pracujących poza gospodarstwem i odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z tej pracy, wzrósł poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw. Podstawą tych zmian było zmniejszenie się liczby gospodarstw i poprawa ich struktury obszarowej, wzrost popytu na pracę poza rolnictwem oraz rozwój szkolnictwa na poziomie średnim i wyższym. Dalsza poprawa sytuacji zatrudnieniowej w gospodarstwach rolnych zależeć będzie głównie od kontynuacji tych procesów. Doświadczenia innych

TABELA 11. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego prowadzące działalność rolniczą według głównego źródła dochodów i powierzchni gospodarstwa rolnego w 2005 i 2007 roku [%]

Powierzchnia UR gospodarstwa i rok badania	Gospodarstwa domowe, w których ponad 50% dochodów pochodziło z									Gospodarstwa pozostałe ^a
	Ogółem	działalności rolniczej i pracy najemnej					niezarobkowych źródeł utrzymania			
		działalności rolniczej	pracy najemnej		pracy najemnej	działalności pozarolniczej	razem	w tym emerytury i renty		
Ogółem		razem	w tym z przewagą dochodów z pracy najemnej							
Ogółem	2005	100,0	26,9	3,5	2,8	29,7	4,8	28,6	27,1	6,5
	2007	100,0	25,3	5,5	4,3	31,6	4,9	25,2	24,1	7,5
Do 1 ha	2005	100,0	5,9	1,6	1,6	39,0	4,6	46,6	44,7	2,3
	2007	100,0	2,5	2,7	2,5	41,0	4,9	45,6	43,9	3,2
Powyżej 1 ha	2005	100,0	36,3	4,4	3,3	25,5	4,9	20,4	19,1	8,4
	2007	100,0	33,7	6,5	4,9	28,2	4,9	17,6	16,7	9,1
1–2 ha	2005	100,0	8,7	3,6	3,3	39,2	6,9	35,8	33,4	5,9
	2007	100,0	6,5	6,3	5,7	42,9	6,1	31,7	29,9	6,5
2–5 ha	2005	100,0	19,9	5,9	4,9	32,4	5,7	26,3	24,8	9,9
	2007	100,0	17,2	8,1	6,6	35,8	6,0	22,9	21,9	10,0
5–10 ha	2005	100,0	49,0	5,0	3,3	19,0	4,1	11,8	11,0	11,2
	2007	100,0	44,6	7,3	4,8	21,7	4,1	10,0	9,5	12,3
10–20 ha	2005	100,0	74,7	2,7	1,3	8,4	2,7	4,2	3,8	7,3
	2007	100,0	72,2	4,0	1,9	9,4	2,8	3,1	2,8	8,5
20–30 ha	2005	100,0	87,6	1,3	0,6	3,5	2,2	1,4	1,2	4,0
	2007	100,0	84,9	2,3	1,0	3,7	3,0	0,8	0,7	5,4
30–50 ha	2005	100,0	90,2	0,8	0,2	2,6	2,3	1,3	1,0	2,8
	2007	100,0	89,2	2,6	0,3	2,2	2,4	0,4	0,3	3,3
50 ha i więcej	2005	100,0	89,6	0,7	0,2	2,1	3,8	0,6	0,4	3,3
	2007	100,0	88,8	0,8	0,3	2,0	3,9	0,3	0,3	4,2

^a Gospodarstwa, w których żadne z uwzględnionych źródeł dochodów nie przewyższało 50% dochodów ogółem.

Źródło: Jak w tabeli 1.

krajów UE, wcześniejsze szacunki autora [Frenkel 2007, s. 66–67] oraz przedstawione w artykule kierunki zróżnicowania zatrudnienia według grup obszarowych wskazują jednoznacznie, że największy potencjał takiej poprawy niosą ze sobą procesy poprawy struktury obszarowej, które prowadzą nie tylko do zmniejszenia rolniczych zasobów pracy, lecz także do lepszego ich wykorzystania oraz poprawy ich struktury demograficznej i edukacyjnej. Znaczny potencjał zmniejszenia i pełniejszego wykorzystania zasobów pracy w rolnictwie tkwi także w dalszym wzroście zatrudnienia poza gospodarstwem, chociaż rezerwy w tym zakresie ogranicza stosunkowo stara struktura wieku i niski poziom wykształcenia osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie.

O możliwościach wykorzystania obu potencjałów poprawy sytuacji zatrudnieniowej rolnictwa decydować będzie wiele czynników natury demograficznej i społeczno-ekonomicznej. Spośród ostatnich najważniejsza jest ogólna sytuacja gospodarcza, zwłaszcza sytuacja na nierolniczym rynku pracy. Ostatnie nieko-

rzystne zmiany w tym zakresie mogą spowodować czasowe zahamowanie obserwowanych w latach 2005–2007 pozytywnych trendów zmian zatrudnienia w gospodarstwach rolnych.

BIBLIOGRAFIA

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r., 2006. GUS, Warszawa.

Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r., 2008. GUS, Warszawa.

Frenkel I., 2007: *Pracujący w gospodarstwach rolnych – według spisów rolnych w latach 2002 i 2005*. „Monografie i Studia” 1. IRWiR PAN, Warszawa.

Frenkel I., 2009: *Regionalne zróżnicowanie zatrudnienia ludności w gospodarstwach rolnych*. W: *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*. „Studia Obszarów Wiejskich” 16. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa.

CHANGES IN THE FARMING POPULATION’S EMPLOYMENT AND SOURCES OF INCOME IN 2005–2007

Abstract. The article presents the results of an analysis of changes in the employment and sources of incomes of the population of private farms in light of the data of representative surveys of the structure of agricultural farms conducted by the Central Statistical Office (GUS) in 2005 and 2007. The employment analysis was focussed on changes in the number of working persons among the farms’ population, examined in accordance with its division into the group of persons working exclusively, chiefly and additionally on a farm, and on changes in the demographic and educational structure of each of these groups. The analysis of incomes was focussed on changes in the structure of households assessed from the point of view of the main sources of income such as income from agricultural activity, income earned through work done under contract, income from non-agricultural economic activity and non-earned income, including old age and disability pensions. Changes in both employment and incomes were analysed in accordance with the division of farms into acreage groups. The assessment of the revealed tendencies permits to state that the direction of the analysed changes was generally desirable: the overall number of persons working on farms diminished, the proportion of persons working outside agriculture and having incomes from such work increased, the educational level of the farms’ users improved. The main factors of the recorded changes were: a decline in the number of farms and an improvement in their acreage structure, a rise in the demand for labour outside agriculture and the development of education at secondary and higher levels.

Key words: employment, incomes, age, sex, education